

Tekst lezing van Bram Grandia op maandag 22 januari 2018

Beste mensen,

Woord vooraf

De info die u vooraf van mij heeft gekregen, wil een overzicht geven van verschillende posities. Ik vind het heel boeiend om te zien hoe de Israëlitische rabbijn Shapiro en de Palestijnse dominee Katanacho elkaar raken in de uitersten en rabbijn Yarden en dominee Ateek elkaar raken in een verwante exegese.

Voordat ik naar de tekst ga, kort iets over mijn eigen positie:

Ik ben opgegroeid met én liefde voor het joodse volk én tegelijkertijd een uitleg en prediking waarin deze gelijkenis uit Mattheüs werd uitgelegd als een weghalen van Gods voorrechten van Israël en het toekennen van die voorrechten aan de volkeren. Ik heb het nog eens nagelezen in de in gereformeerde kring populaire Korte verklaring van het Mattheüs-evangelie van de hand van de NT-icus prof. Herman Ridderbos. Daar staat dit allemaal met zoveel woorden in. Aan de VU leerde ik kritischer exegetiseren. De laatste jaren kom ik vaker op de Westbank, ben ik ook meer Palestijnse theologen gaan lezen. De afgelopen twee jaar heb ik een aantal dagen in Bethlehem bij The Tent of Nations in een wijngaard gewerkt en ervaren hoe zwaar en arbeidsintensief het werken in de wijngaard is.

Inleiding op de tekst

Mattheüs 21 begint met de intocht van Jezus in Jeruzalem,. De stad is in rep en roer. Jezus zuivert de tempelen geneest in de tempel. Het volk dweept met hem. De hogepriesters en Schriftgeleerden zien het met lede ogen aan en gaan de confrontatie met Jezus aan. Jezus verlaat de tempel na een eerste confrontatie en brengt de nacht door in Bethanië. De volgende morgen gaat hij terug naar de tempel, ziet een vijgenboom zonder vruchten en vervloekt die boom. In de tempel moet Jezus zich verantwoorden over zijn bevoegdheid. Jezus neemt het initiatief over en gaat gelijkenissen vertellen. Eerst die van de twee zonen die van hun vader in de wijngaard moet gaan werken. De een zegt : ik wil niet en doet het later toch. De ander zegt , ja vader, maar doet het niet. Wie van de twee heeft de wil van de vader gedaan. De eerste zeggen ze. Daarop

zegt Jezus: de tollenaars en de hoeren zijn u voor bij het binnengaan in Gods Rijk. Dan vertelt Jezus nog een gelijkenis:

Marcus 12 :1-12 (NV)

Dan vangt hij aan tot hen te spreken
in zinnebeelden:
een mens plant een wijngaard;
hij zet er een haag omheen,
1 graaft een persbak uit
en bouwt een wachttoren (Jes. 5,1-2);
hij geeft hem uit aan
landbewerkers
en gaat buitenslands;

hij zendt, als het moment daar is,
tot de landbewerkers een dienaar
2 om bij de landbewerkers
(zijn deel) van de vruchten van de
wijngaard aan te nemen;

en ze nemen hem vast,
3 mishandelen (hem)
en zenden (hem) ledig heen;

weer zendt hij tot hen
een andere dienaar;
4 en die geven ze op zijn kop en
onteren ze;

een ander zendt hij;
5 en die doden ze, en vele anderen:
sommigen mishandelen ze,
sommigen doden ze;

Mattheüs 21 : 33-46 (NV)

Hoort een ander zinnebeeld!
Er is een mens geweest, een
heer-des-huizes.
Hij 'plantte een wijngaard
aan,
zette een omheining
33 eromheen,
groef erin een perskuip uit
en bouwde een toren erbij'
(Jes. 5,1-2).
Hij gaf hem uit aan
landbewerkers
en ging op reis.
Wanneer het moment van de
vruchten
nadert, zendt hij zijn dienaren
34 uit
naar de landbewerkers
om zijn vruchten aan te
nemen.
De landbewerkers nemen zijn
35 dienaars vast,
ontvellen er een, doden er een
en stenigen er een!
Weer zendt hij dienaars uit,
36 andere,
meer dan de eersten,-
en met hen doen ze evenzo.
Als laatste zendt hij tot hen
zijn zoon,
37 zeggend:
voor mijn zóón zullen ze
inkeren!

nog één heeft hij er gehad:
een geliefde zoon;

6 hem zendt hij als laatste tot hen;
hij zegt: voor mijn zoon zullen ze
zwichten!-

maar die landbewerkers
zeggen tot elkaar:

7 dat is de erfgenaam,-
hierheen, laten we hem doden,
en het erfgoed zal van ons zijn!-
ze nemen hem vast, brengen hem
ter dood
8 en werpen hem weg, de wijngaard
uit;

wat zal de heer van de wijngaard
doen?-

9 hij zal komen,
de landbewerkers ombrengen
en de wijngaard aan anderen
geven!-

kent ge niet dit Schriftwoord?-

10 'de steen die de bouwers
afkeurden,
die is tot hoofd van een hoek
geworden;

van de Heer uit is zij dat

11 geworden,
en het is wonderbaar in onze

Maar als de landbewerkers de
zoon zien

zeggen ze onder elkaar:

38 dit is de erfgenaam!- vooruit,
laten we hem doden,
dan hebben wij zijn erfdeel!

Ze nemen hem vast,

39 werpen hem de wijngaard uit
en doden hem.

Wanneer dan de heer van de

40 wijngaard komt,
wát zal hij met die
landbewerkers doen?

Ze zeggen tot hem:

kwaadaardig zijn ze,
kwaadaardig zal hij hen
ombrengen,

41 en de wijngaard zal hij
uitgeven
aan ándere landbewerkers
die hem de vruchten zullen
afgeven

op de momenten daarvoor!

Jezus zegt tot hen:

hebt ge nooit in de Schriften
herkend*

'een steen die de huisbouwers
afkeurden,

42 die is geworden tot hoofd van
een hoek;

vanwege de Heer is zij
geworden,

wonderbaar is zij in onze
ogen!' (Ps. 118,22-23)?

Daarom zeg ik u:

43 het koninkrijk van God
zal van u worden weggehaald

ogen!
(Ps. 118,22-23)

en worden gegeven aan een
volk
dat de vruchten daarvan
opbrengt.

44

Zij hebben ernaar gezocht
om hem te overheersen,
én zijn bevreesd voor de schare;
12 want ze herkennen
dat hij het zinnebeeld uitspreekt
(doelend) op hen.
Ze laten hem en gaan weg.

En wie over die steen valt
zal verpletterd zijn,
en op wie hij valt,
hem zal hij vermorzelen!

Als de heiligdomsoversten en
de Farizeeërs
45 zijn zinnebeelden horen
herkennen ze dat hij over hen
spreekt;
hoewel ze ernaar zoeken
hem te overheersen,
46 zijn ze bevreesd voor de
scharen,-
daar die hem voor een profeet
hebben gehouden.

We gaan vanavond aan het werk met de gelijkenis waarvan de Engelse NT-icus C.H. Dodd zegt dat het misschien wel de moeilijkste gelijkenis is. Dat verbaast me niets. Er is nauwelijks een gelijkenis die meer emotie oproept als deze. In het materiaal dat u van mij heeft gekregen ter voorbereiding van deze avond (zie bijlage) komt u dat tegen. Deze gelijkenis -zeker in de vorm waarin Mattheüs hem vertelt- is tot hoeksteen van de vervangingstheologie geworden. Die houdt in : Israël heeft de wijngaard van God niet goed onderhouden, Israël heeft onrecht geproduceerd. Israël heeft de dienaren van de eigenaar van de wijngaard van God vervolgd, Israël heeft de zoon, de geliefde zoon van God vermoord. Als gevolg daarvan zal Israël zwaar gestraft worden en wordt

de wijngaard gegeven aan een volk dat wel de vruchten opbrengt, nl. de ekklesia, de kerk, de gemeente van Christus.

Zo is de gelijkenis uitgelegd al vanaf een heel vroeg moment in de oude kerk. Hier moeten de namen van de kerkvaders Irenaeus (bisschop van Lyon (140-202), Cyprianus (bisschop van Carthago, (200-259) , en Chrysostomus(geboren in Antiochië ca.345, overleden in Pontus in 407, aartsbisschop van Constantinopel tussen 398 en 403) genoemd worden. De laatste gaat heel ver: De Joden aanbidden niet God maar duivels, dus al hun feesten zijn onrein. God haat hen en hij heeft ze inderdaad altijd gehaat. Maar sinds ze Jezus hebben vermoord, geeft God hun geen tijd meer voor bekering. Wanneer het duidelijk is dat God hen haat, is het de plicht van christenen om hen ook te haten. Deze citaten komen uit een serie van acht preken over de Joden die Chrysostomus in 387 in Antiochië hield.

Rabbijn Faydra Shapiro zegt dan ook terecht : “Dat denken is voor Joden door de eeuwen heen een destructieve theologie gebleken die tot op de dag van vandaag slachtoffers maakt. Deze gelijkenis schreeuwt daarom om een positievere uitleg.” Zij geeft die : ‘De Hebreeuwse Bijbel biedt voldoende aanleiding om de wijngaard uit de gelijkenis te associëren met het volk Israël: zorgvuldig geplant en bewaakt door God (Jesaja 5:7, maar ook Psalm 80 en Jeremia 12:10). Wie zijn in dat geval de onrechtvaardige pachters? Zijn dat dan niet de *volkeren* die tijdelijk de macht over Gods volk hebben, maar die weigeren om de God van Israël en zijn autoriteit te respecteren? De gelijkenis herinnert ons dan aan het lot dat deze goddeloze volkeren zullen ondergaan. De pachters die wel een goede oogst zullen weten binnen te halen zijn zij die de wijngaard naar behoren verzorgen en die het Joodse volk respecteren, behoeden en beschermen. Als Jood kan ik deze gelijkenis dan ook lezen als een krachtige oproep aan christenen om zich te onderscheiden van ‘de wegen van deze wereld’. Zij hebben zichzelf immers bevrijd van hun heidendom, en erkennen en aanbidden de God van Israël. In de loop van de geschiedenis hebben christenen en kerken veel aardse macht toebedeeld gekregen, maar die is meestal niet ten goede gebruikt. De vraag waar deze gelijkenis christenen voor stelt is hoe zij een goede

pachters kunnen zijn: hoe te koesteren dat God koestert, hoe lief te hebben dat wat God liefheeft?’

Ik las die uitleg en ik begrijp de emotie er achter heel goed, maar het heeft ook iets van een ‘jij-bak’. Waar eerst Israël in de beklagdenbank werd gezet, zijn het nu de volkeren, of zo u wilt de christenheid. Ik vind niet dat ze deze conclusie trekt op grond van een zorgvuldige exegese. Wat niet wegneemt dat ze mijns inziens terecht zegt dat ook de christenheid onder het oordeel van deze gelijkenis van Jezus kan vallen. Daarover straks meer.

De Palestijnse bijbelwetenschapper Yohanna Katanacho leest de gelijkenis heel anders. Ik citeer: ‘ Juist als Palestijns christen vind ik de gelijkenis van de wijnbouwers fascinerend. Voor mij en mijn mede-Palestijnen is het een verhaal vol herkenbare beelden: het vertelt over een landheer, een muur, uitkijktorens, geweld, bloedvergieten, geschil over landbezit, onrechtvaardigheid en het wegwerken van de ware eigenaar van de wijngaard. De eigenaar zorgde voor de ideale omstandigheden: hij omheinde zijn land en bouwde een toren om het te beschermen. Ook zette hij een wijnpers neer om zo van de vruchten van de wijngaard te kunnen genieten. Vervolgens wilde hij de zegen van het land niet voor zichzelf houden en in goed vertrouwen liet hij andere wijnbouwers in zijn tuin werken om daarna de opbrengst te kunnen delen: hij bleef aanspraak maken op de vruchten van zijn eigen grond. Maar de pachters ontvreemdden zijn land en veranderden de omheining in een muur ter bescherming van een illegaal imperium. Vanuit de uitkijktorens konden de wijnbouwers de gezanten van de eigenaar in de gaten houden en acties voorbereiden om van hen af te komen (verzen 34-36). De illegale bezetters gebruikten geweld tegen de boodschappers van rechtvaardigheid die het land weer in het bezit van de landheer wilden brengen. Uiteindelijk stuurde de landheer zijn zoon en beraamden de wijnbouwers een moord om zijn erfenis in handen te krijgen.’

Zo ziet u heel duidelijk hoe een joodse uitlegster vanuit haar context en vanuit de recente geschiedenis van haar volk de gelijkenis leest en hoe

een Palestijnse theoloog vanuit zijn context en vanuit de geschiedenis van 50 jaar bezetting van zijn land de gelijkenis leest.

Dat is voor ons interessant, maar hoe lezen we zelf? Ook wij hebben onze contexten. We lezen deze tekst vanavond in een gepolariseerde situatie. Binnen de PKN -en niet alleen daar- is spreken over deze gelijkenis spreken over een hot item dat de gemoederen verhit. In de kerken is een sterke stroming van 'Christenen voor Israël'. In onze kerk zijn sympathisanten van Sabeel, het instituut voor Palestijnse bevrijdingstheologie, tot voor kort sterk gesteund vanuit de PKN. Daartussen zijn nog verschillende posities mogelijk. In die context gaan we ieder met onze eigen vooroordelen, oordelen, opinies en onzekerheden naar de tekst. Laten we de tekst nader gaan bekijken.

Vergelijking Marcus en Mattheüs

We weten dat Marcus het oudste evangelie is. Mattheüs gaat uit van de tekst van Marcus en brengt daar een aantal wijzigingen in aan.

Waar Marcus in zijn weergave van Jezus' woorden zegt: *"Wat zal de heer van de wijngaard doen?- hij zal komen, de landbewerkers ombrengen en de wijngaard aan anderen geven!-"*

zegt Mattheüs: *"Wanneer dan de heer van de wijngaard komt, wát zal hij met die landbewerkers doen?"*

Ze zeggen tot hem: kwaadaardig zijn ze, kwaadaardig zal hij hen ombrengen, en de wijngaard zal hij uitgeven aan ándere landbewerkers die hem de vruchten zullen afgeven op de momenten daarvoor! "

Bij Marcus beantwoordt Jezus zelf de vraag die hij stelt. Bij Mattheüs geven de hoorders het antwoord. Zij spreken een oordeel uit over degenen die de dienaren van de landheer doden: 'Kwaadaardig zijn ze; hij zal ze een kwaadaardige dood doen sterven'. Mattheüs voegt daar nog aan toe: en de wijngaard zal hij uitgeven aan ándere landbewerkers die hem de vruchten zullen afgeven op de momenten daarvoor!

De grote vraag bij de uitleg is of Jezus het hier vanaf de beginne over zichzelf heeft, zodat we vanaf het begin in een allegorie- een vergeestelijking, een verhaal waarbij we op zoek moeten gaan naar de diepere zin- zitten of dat Jezus hier met de Schriftgeleerden en Farizeeën via een parabel in discussie is over het vraagstuk van de grond en wie het beheren, zoals hij een hoofdstuk verder(Matth. 22:15-22) wordt

uitgedaagd om zich uit te spreken over het vraagstuk van al of niet belasting betalen aan de keizer.

Daarover verschillen de uitleggers. De RK exegeet Wim Weren heeft hier een mooi artikel over geschreven met als titel 'Israël en de kerk' (in Wim Weren, Intertextualiteit en Bijbel, Kampen 1993 p. 35-64) Als het gaat om de kwestie van vervanging van Israël door de kerk waarschuwt Weren voor te snelle conclusies. "Uitspraken die aanvankelijk een plaats hadden in een binnen-joodse discussie krijgen vaak later een functie beginnen een anti-joodse polemieek" (Weren, p.37). Weren legt de nadruk op vers 43 :

Daarom zeg ik u:
het koninkrijk van God
43 zal van u worden weggehaald
en worden gegeven aan een volk
dat de vruchten daarvan opbrengt.

Dat vers lijkt een regelrechte toepassing te zijn van het vervangings - denken. De Joodse NT-icus David Flusser zegt het heel scherp: 'De verwerping van de joden en de overdracht van de goddelijke uitverkiezing aan de heidenen behoren tot de ideologie van Mattheüs, die hoogstwaarschijnlijk een heidenchristen was, de oudste getuige van het heidenchriselijke anti-judaïsme.'

Weren stelt deze conclusie in zijn bijdrage ter discussie. Hij legt in zijn uitleg sterk de nadruk op het lied van de wijngaard in Jesaja 5 :1-7. Ik lees het. **Jesaja 5: 1-7 (NV)**

Laat ik toch zingen van mijn geliefde,
het lied van mijn liefste,
1 over zijn wijngaard!-
een wijngaard had mijn geliefde,
op een helling heel vruchtbaar.
Hij woelde hem om, ontsteende hem,
beplante hem met edelwingerd,
bouwde een toren op zijn plek
2 en ook een perskuip hakte hij erin uit;
hij mocht hopen
dat hij druiven voortbracht
maar hij bracht stinkbessen voort!

Welnu, ingezetene van Jeruzalem
 3 en manvolk van Juda,-
 spreekt toch recht
 tussen mij en mijn wijngaard!
 Wat nog te doen aan mijn wijngaard
 dat ik niet aan hem heb gedaan? -
 4 waarom mocht ik hopen
 dat hij druiven voortbracht
 en bracht hij stinkbessen voort?
 Welnu, laat ik u toch doen weten
 wat ik ga doen aan mijn wijngaard:
 5 zijn doornhaag weghalen,
 dat hij wordt om kaal te plukken,
 bressen slaan in zijn muur,
 dat hij iets wordt om te vertrappen.
 Ik maak een wildernis van hem:
 hij wordt niet gesnoeid en niet behakt,
 6 oprukken zal doorn en distel;
 en over de wolken zal ik gebieden
 geen regen over hem te regenen.
 Want de wijngaard van de Ene,
 de Omschaarde,
 is het huis Israël
 en het manvolk van Juda
 7 is de planting waarin hij zich verlustigde;
 hij mocht hopen op recht
 en zie, het werd slecht,
 op gerechtigheid, en zie geschrei!

In het eerste deel van dit lied kondigt de profeet aan dat hij een lied gaat zingen over de wijngaard van zijn vriend die er alles aan heeft gedaan, alle voorwaarden voor een goede opbrengst. Maar de feitelijke opbrengst voldoet absoluut niet aan de verwachtingen.

1. In vers 3 is het de eigenaar van de wijngaard die het woord neemt. Hij richt zich tot de inwoners van Jeruzalem en de inwoners van Juda. Hij geeft hen de rol van rechter. Wat had ik nog meer kunnen doen? Waarom verwachtte ik druiven en oogstte ik wilde bessen?
2. Nu verwacht je dat de inwoners van Jeruzalem en Juda een antwoord gaan geven, maar dat gebeurt niet. De eigenaar van de

wijngaard neemt zelf de rol van rechter op zich en zegt wat hij gaat doen. De eigenaar sloopt de wijngaard, laat de wijngaard compleet vervallen.

3. In de laatste verzen legt de profeet het lied uit. De wijngaard is het huis van Israël en de wijngaardenier is God. De toehoorders worden van rechter tot aangeklaagde.

In vers zeven zit een duidelijke woordspeling in het Hebreeuws. God verwachtte Tsedaka (gerechtigheid), maar het werd Tsangka (hulpgeroep) God verwachtte Misjpath recht, maar het werd Misjpacha (bloedvergieten)

recht-onrecht goed bestuur bloedbestuur

rechtsbetrachting- rechtsverkrachting

Buber vertaalt: 'Er hoffte auf gut Gericht und da: ein Blutgezücht.

Auf treue Bewährnis und da: ein Schrie der Beschwernis.!

Het slechte bestuur wordt geconcretiseerd in de eerste hoofdstukken van Jesaja. In deze vorm lijkt dit lied op een van de eerste gelijkenissen die we kennen., die van David en Nathan. De profeet vertelt een verhaal. De conclusie is dwingend. Degene aan wie het verhaal verteld wordt, koning David, trekt de dodelijke conclusie. Het blijkt om hem zelf te gaan. Zo is het ook hier. Ook bij de wijngaard geldt: Degenen die het eens zijn met het oordeel van de rechter vellen hun eigen vonnis. Ze zijn er letterlijk in getuind. Het lied is hier een juridische parabel.

Het huis van Israël is -volgens Weren- het tienstammenrijk. Vanwege sociale ongerechtigheid is het verwoest. Nu gaat het om het gedrag van de inwoners van Juda en Jeruzalem. Het zuidrijk moet als overgebleven tweestammenrijk de taak die oorspronkelijk toekwam aan heel Israël. Jesaja houdt de hoorders uit het Zuidrijk een spiegel voor. Het kan met jullie net zo aflopen als met het tienstammenrijk (930-722). Weren gaat vervolgens naar de Mattheustekst. Het is duidelijk in het eerste gedeelte dat de pachters zelf eigenaar willen worden. Dat is het doel. De NT-icus Martin Hengel wijst er in een zeer informatief artikel (Das Gleichnis vond den Weingärtners mc. 12 1-12 im Lichte der Zenonpapyri und der rabbinischen Gleichnisse) op dat dit een heel voorstelbaar verhaal is in het Palestina van de eerste eeuw. (**Zenon** (ca. 260-230 v.Chr.) was de privésecretaris van Apollonius, de minister van financiën onder Ptolemaeus II Philadelphus en Ptolemaeus III Euergetes in Ptolemaeïsch Egypte in de 2e eeuw v.Chr. Een verzameling van meer dan 2000 papyri

geschreven door Zenon werden rond 1900 ontdekt en worden naar hem het Zenonarchief genoemd.)

Zenon reisde in de derde eeuw voor Christus (tijd van Ptolemaeus II) dwars door Galilea en bezocht daar ook een landgoed van Ptolemaeus. In de papyri vinden we veel materiaal over de organisatie van de wijngaarden, en hi schrijft over protesterende boeren, over gebrek aan water waardoor de oogst mislukte) Galilese boeren weigerden in zulke situatie de pacht te betalen. Ze waren niet zo volgzaam als de Egyptische. In zijn artikel legt ook Hengel er de nadruk op niet direct met een theologische verklaring van een gelijkens te komen, maar eerst maar eens uitvoerig onderzoek te doen naar de historisch-sociologische achtergrond. Het artikel van Hengel levert hieraan een grondige bijdrage. Hij beschrijft hoe hele dorpen in bezit waren van de koningen die de bevolking op hun landgoederen lieten werken. Dan gaat het niet alleen over buitenlandse domeinen, maar ook over domeinen van joodse grootgrondbezitters. Naast alle informatie die Hengel geeft, legt hij er de nadruk op –hij schrijft in 1967, een jaar voor Parijs 1968- dat het natuurlijk volledig misleidend is ook maar te veronderstellen dat Jezus hier revolutionaire sociale kritiek geeft. Jezus probeert de pachters niet goed te praten. Voor alle vertellers zegt Hengel, doen zij onrecht. Ik vind deze conclusie voorbarig. Het zegt meer over Hengel dan over de tekst. Hengel beschrijft ook een voorval dat de dorpsoudste-waarschijnlijk met behulp van het hele dorp- een knecht van Ptolemaeus die de pacht komt ophalen met geweld het dorp uitgooit. Soms werd dat ter wille van de zo broodnodige vrede door het plaatselijk gezag getolereerd. Liever één grootgrondbezitter boos, dan onrust in een heel dorp.

Wat we hier lezen –Charles Dodd en Joachim Jeremias hadden het al eerder geschreven- is het bekende verhaal van een boerenrevolte tegenover de rijke bezitter van de domeinen die bestaan uit geannexeerde stukjes kan die oorspronkelijk toebehoorden aan de boeren die nu tot pachters van hun eigen grond zijn geworden. Waar het voor ons als luisteraars in de eenentwintigste eeuw gaat om een verhaal over verderfelijke pachters zal dit in de tijd van Jezus heel anders geklonken hebben, in ieder geval in de oren van de kleine boeren. Zij zien de grootgrondbezitters als de bozen die verdreven c.q. gedood moeten worden.

Jezus betreft zijn hoorders in het oordeel over de opstandige pachters. Zij formuleren een zware straf voor de pachters. De eigenaar van de wijngaard zal de kwaden doden en zijn wijngaard aan anderen geven. Dat oordeel herneemt Jezus niet in vers 43. Daar lezen we:

Het Koninkrijk zal in andere handen overgaan. Er wordt niet gesproken over doden. De wijngaard wordt overgedragen aan een volk dat de vruchten opbrengt. In vers 41 gaat het over het afgeven van de vruchten. Kortom de wijngaard heeft vruchten opgeleverd. Hier gaat het over een volk dat de vruchten voortbrengt.

Vers 43 impliceert volgens Weren dat de joodse leiders niet langer kunnen gelden als de dragers van het koninkrijk, omdat zij aan het bezit van de wijngaard geen ethische consequenties hebben verbonden. Het koninkrijk moet worden overgedragen aan een volk dat die ethische consequenties wel trekt. Een volk dat recht doet. Welk volk dat is, staat hier niet. Er staat ook niet dat het om een ander volk dan Israël gaat. Er staat ook niet dat het om de kerk gaat. Het gaat om een volk dat de ethische consequenties trekt. Er staat 'ethnos', geen 'ethnoi' volkeren. Dat is bij Matthéus de vertaling voor gojim, de volkeren. De exegeten die zich op het vervangingsdenken beroepen kunnen zich niet op deze tekst beroepen, aldus Weren. Hij wijst er op hoe belangrijk het is de bredere context op te roepen van de Jesaja tekst. In hoofdstuk 3 lezen we vanaf vers 13:

Geposteerd voor het geding staat de Ene,-
13 hij staat klaar

om gemeenschappen te oordelen.

De Ene zelf komt in het gericht
met de oudsten van zijn gemeente,

14 zijn oversten:
gijlieden hebt de wijngaard kaalgeplukt,
wat geroofd is van de gebogene
ligt in úw huizen;

wat is er met u

dat ge mijn gemeente stukstoot

15 en het aanschijn van gebogenen vermaalt?-
tjiding van mijn Heer, de Ene,
de Omschaarde.

Hier is het glashelder dat de oudsten en de vorsten tegenover het volk staan. Ook in Jesaja 5 gaat het over de rechters die de wet ontkrachten en de rechtelozen die daarvan het slachtoffer worden. Weren komt aan het eind van zijn zeer informatieve artikel tot de volgende conclusie'. Ik citeer :

'Aan het begin van mijn artikel heb ik de vraag opgeworpen of de parabel van de wijnbouwers een bevestiging inhoudt van het substitutie(vervangings) denken. Op grond van mijn dubbele analyse van de tekst kom ik tot de conclusie dat dit niet het geval is. Het substitutiedenken wordt niet gedekt door de parabel van de wijnbouwers, maar is eerder een theologische vooronderstelling waardoor christelijk exegeten zich bij hun interpretatie van die parabel laten leiden. Deze theologische vooronderstelling is zelf weer sterk bepaald door de herlezing die de parabel heeft ondergaan toen de scheiding tussen kerk en synagoge een feit was geworden. De kerk is zich toen gaan vereenzelvigen met de 'andere wijnbouwers' aan wie de wijngaard wordt overgedragen. Binnen die herlezing wordt de tekst beroofd van zijn kritische functie ten opzichte van de gemeente en krijgt hij het karakter van een veroordeling van het volk Israël.' Weren pleit daarom voor een verdere ontwikkeling van exegetische methoden en leesmodellen die recht doen aan een geïntegreerde exegese van het Oude en het Nieuwe Testament en openheid vertonen voor de samenhang van de schrift met de oceaan van vroeg -joodse en rabbijnse literatuur. Weren's artikel is daar een prachtig voorbeeld van.

Ik wil in het vervolg aandacht geven aan een aantal van die in mijn ogen vruchtbare exegetische methoden. Velen lezen -ik zei het al aan het begin- de gelijkenis vanaf het begin lezen als een **allegorie** , dat is een tekst waarin alle belangrijke elementen (personen, begrippen, gebeurtenissen) beelden zijn voor iets anders. De tekst heeft dus een oppervlaktebetekenis en een dieptebetekenis, waarbij de laatste de werkelijke betekenis is, dan gaat het om de diepere betekenis van het verhaal. Daar begonnen we mee toen het ging over Irenaeus, Cyprianus en Chrysostomus. De boze pachters staan dan voor het boze Israël. God is de wijngaardenier. Zijn knechten zijn de profeten. Zijn zoon staat voor

Jezus. Weren heeft –in navolging van veel NT-ici- laten zien dat die uitleg tot antijoodse en later tot antisemitische ontsporing leidt.

De grote NT-icus Joachim Jeremias kwam al eerder in verzet tegen deze door een andere grote Duitse exegeet Aldof Jülicher verdedigde allegoriethese. Jülicher vond de gelijkenis een absurd verhaal. Er moest dus wel een diepere betekenis zijn. Jeremias daarentegen schrijft dat dit een verhaal is dat in Jezus' tijd aan de orde van de dag is. Het gaat om de beschrijving van een boerenrevolte tegen de heren. Wat is dan de kern van het verhaal van Jeremias? Jeremias stelt dat de leiders van het joodse volk niet goed zorgen voor de armen. Dat God het bestuur van het land in handen geeft van een leiding die dat wel doet. Het gaat dus volgens Jeremias om Jezus' opkomen voor de armen.

Herzog: Parabels als subversieve taal

Die these is door verschillende theologen de laatste 25 jaar uitgewerkt. Ik ben onder de indruk van de studie van de Amerikaanse NT-icus William R. Herzog II die in zijn boek 'Parables as Subversive Speech' met als ondertitel 'Jezus als pedagoog van de onderdrukten' (Louisville 1994(1)). U hoort hierin de verwijzing naar het werk van de Braziliaanse pedagoog Paolo Freire. Hij schreef zijn boek 'Pedagogiek van de onderdrukten' (verschenen in 1970, in 1972 in Nederlandse vertaling) . Herzog heeft het in zijn commentaar op deze gelijkenis over een boerenrevolutie met een enorme escalatie van geweld. Het gaat hier dan over een rijke man die geld heeft om te investeren in de bouw van een wijngaard die minstens vier jaar nodig heeft om tot goede druiven te komen. Het planten van zo'n wijngaard is een speculatieve onderneming. Ik heb de afgelopen twee jaren een aantal dagen in de wijngaard van de familie Nassar, een christen-Palestijnse familie in Bethlehem, gewerkt en dan zie je hoe fragiel de jonge plantjes zijn. Hoe de zon heel snel de plantjes kan stukbranden en hoe er steeds weer gebrek aan water is. Als je dat ziet, zie je ook hoe groot de kans is dat mensen die een kleine wijngaard hebben letterlijk en figuurlijk aan de grond raken na een of twee slechte jaren. De beschrijving van de wijngaard is de beschrijving van een economisch conflict. Wat gebeurt er als de knechten van de heer de opbrengst komen ophalen? Is er een conflict omdat degenen die op het land werken zich als de rechtmatige eigenaars beschouwen, als de onteigende boeren? Daarover kunnen de knechten zich niet uitspreken. Dat moet de eigenaar of een verwant van de eigenaar doen. Vandaar de zoon. Dat is op zich niet bijzonder.

Herzog citeert in zijn exegese het boekje van Dom Helder Camara, de Braziliaanse bisschop van Recife, een spiraal van geweld (1970 in Nederlandse vertaling verschenen). Het was een van de eerste boekjes die ik als theologiestudent kocht. Daarin beschrijft Camara de spiraal van geweld. Een citaat:

'Niemand is geboren om slaaf te zijn. Er is geen mens die graag onrecht lijdt, graag gekleineerd of gedwongen wordt. Bij een menselijk schepsel dat in mensonwaardige omstandigheden moet leven, denk je aan een dier –een os of een ezel- die door het slijk baggert. En nu is het zo, dat het egoïsme van enkele bevoorrechte groepen hele mensenmenigten in benedenmenselijke levensomstandigheden dompelt, waarbij ze gekleineerd en geprest en onrechtvaardig behandeld een leven zonder hoop of verwachting leiden, dat alle kenmerken van een slavenleven heeft. Dit gevestigd geweld, dit geweld nummer één, roept geweld nummer twee op: de opstand. Ofwel van de verdrukten zelf, ofwel van de jeugd, die vastbesloten is voor een rechtvaardiger en menselijker wereld te strijden.'

Wat Camara schetst, kan aan de orde zijn in onze gelijkenis. Dan zien we in de gelijkenis de fasen terug :

Fase 1 : verdrukking

Fase 2: opstand

Fase 3 : in elkaar slaan van de opstand

Waarom doden de pachters de zoon?

- Het kan zijn dat de pachters proberen de grond terug in handen te krijgen door bijv. de wijngaard te laten mislukken.
- Het kan zijn dat de pachters sympathie oproepen als ze de zoon van deze vreemde onderdrukker doden.
- Het gaat hen niet om één grote opstand tegen het gezag, maar concreet om het terugkrijgen van hun land.

De zoon is de erfgenaam (klèronomos) die recht heeft op zijn erfdeel (klèronomia). Dat bestrijden de pachters. Zij zien zichzelf als de behoeders van het erfdeel en ze zien zichzelf als wettige erfgenamen, wettig in de zin van 'volgens de Torah'. Denk aan de zaligspreking: Zalig de vernederden want zij zullen het land beërven (Matth.5 :5) Denk aan het verhaal van de onteigening van de wijngaard van Naboth (1 Koningen 21). Zo gezien gaat het hier niet alleen om een sociaal

conflict, maar ook om een theologisch conflict. Van wie is het land, van wie is de aarde?

Zo gelezen - en zo leest Herzog de gelijkenis in Marcus, maar ik betrek dat ook op Mattheüs- gaat het hier om een conflict in interpretatie over eigenaar zijn, pachter zijn, opbrengst. Het laatste woord in de gelijkenis is uitiem geweld. De opstand wordt neergeslagen. De vraag is van Jezus aan zijn hoorders : Wat zal de eigenaar doen? Uit dat antwoord zal blijken wat je godsbeeld, je mensbeeld en je maatschappijbeeld is. Herzog concludeert : De gelijkenis laat wellicht de code zien van het op niets uitlopen van een gewapende opstand. Maar het doet meer. Door het onderzoeken van de thema's 'eigenaarschap, erfenis en erfgenaam zijn', stelt het de geaccepteerde versie van al deze thema's ter discussie en ondermijnt hun geloofwaardigheid. De vraag die deze gelijkenis aan de hoorders stelt is hoe kunnen ze een claim doen op de status van wettige erfgenamen, erfgenamen volgens de Torah als gewelddadige opstanden steeds op niets uit lopen. Zijn er andere manieren om hun claims door te zetten? Ik vind dit een verrassende exegese. Jezus daagt zijn hoorders uit om een positie in te nemen in dit conflict.

Schottroff: The parables of Jesus

In 2006 verschijnt een prachtig boek van de Duitse Nt-ica Luise Schottroff. Zij en haar man, de OT-cus Willy Schottroff leverden al vele jaren bijdragen aan een contextuele exegese. Luise Schottroff heeft samen met Dorothee Sölle verschillende boeken geschreven In haar boek 'The parables of Jesus' behandelt ze ook Markus 12:1-12. Ook Schottroff legt de nadruk op de economische situatie. De eigenaar van de wijngaard kan een grotere opbrengst genereren van een wijngaard dan van de opbrengsten van het boerenland. Zij deelt grotendeel de historische analyse van Herzog. Ze legt de nadruk op de betekenis van vers 44 :

'En wie over die steen valt
zal verpletterd zijn,
en op wie hij valt,
hem zal hij vermorzelen!'

Schottroff verwijst naar Jesaja 8: 13 e.v. voor de eerste zin :

13 De Ene, de Omschaarde,

hem zult ge heilig houden,-
hij is het die ge moogt vrezen,
en hij is het die ge zult duchten.

Worden zal hij tot een heiligdom,-
en tot een steen des aanstoets

14 en tot een rots der struikeling,
voor de twee huizen van Israël;
tot klapnet en tot valstrik
voor wie zetelt in Jeruzalem.

Struikelen zullen er bij hen velen,-
15 vallen en gebroken worden,
verstrikt en gevangen!

••

God als struikelsteen/stolperstein.

Voor het tweede deel : 'en op wie hij valt, hem zal hij vermorzelen!' verwijst ze naar Daniël 2: 34, 44-45:

u bleef dit visioen zien
totdat er een steen losraakte
34 -niet door mensenhanden-
en tegen het beeld aan sloeg op zijn voeten
van ijzer en leem,-
en die verpulverde;

maar in de dagen
van die koningen
zal de God des hemels een koninkrijk
doen opstaan
dat in eeuwigheden niet zal vergaan
44 en welks koningschap
nooit zal worden overgelaten
aan een ander volk;
het zal verpulveren en tenietdoen
al die koninkrijken,
maar zelf zal het bestaan in eeuwigheid;
45 juist zoals u hebt aanschouwd
dat van een rots een steen losraakte,

niet door mensenhanden,
en verpulverde ijzer, brons, leem,
zilver en goud,
heeft een groot God aan de koning
bekendgemaakt
wat hierna zal geschieden;
de droom is echt en z'n duiding
is betrouwbaar!

Van het Romeinse Rijk- want daar gaat over in deze verwijzing- zal niets overblijven, een politieke profetie. Voor Schottroff zijn de gelijkenissen van Jezus eschatologische teksten, gericht op de toekomst, om een transformatie van het lijden, om een einde aan de vernedering. Gods oordeel zal laten zien wie de levende stenen zijn. Het doet me denken aan wat mijn Palestijnse vriend Daoud Nassar geregeld zegt : Kom en bezoek de levende stenen. Wij zijn de levende stenen En zegt Schottroff , Jezus heeft het over de mensen die op de uitbuiting door de Romeinen en op hun geweld niet reageren met haat en geweld maar geweldloos samenwerken op weg naar de toekomst. Daarin gaat Jezus hen voor.

Tania Oldenhage: Spiralen der Gewalt

In 2007 verschijnt een prachtig 'Kompendium der Glechnisse Jesu', een waar standaardwerk als het om gelijkenissen gaat. In dit boek presenteert Tania Oldenhage haar visie op de gelijkenis in Markus 12 onder de titel 'Spiralen der Gewalt'. Ze noemt Dom Helder Camara niet, maar ik vermoed dat ze haar titel aan hem ontleend heeft. Ze kent het boek van Luise Schottroff die Camara noemt.

Zij gaat de verschillende duidingen van de gelijkenis langs.

Ze voegt er een aan toe. Wat doet het lezen van de gelijkenis met jou als hoorder? Zij is een Duitse lezeres. Hoe lees je na de Holocaust het beeld van Gods als vernietiger van de pachters? Mag dat nog, kan dat nog? Waar Luise Schottroff zich met hartstocht verzet tegen dit beeld en uitlegt dat noch Marcus noch Mattheüs zo'n godsbeeld schetsen, gaat Tania Oldenhage een stap verder. Ook al zouden de evangelisten dit wel bedoeld hebben, dan nog kan het niet meer. Het is na de Holocaust onmogelijk om over God te spreken als de wraakzuchtige landheer die de bozen een boze dood lat sterven. Dat godsbeeld moet op grond van

de afgrijselijk werking in de geschiedenis grondig herzien worden. Dat is de uitdaging waar de lezers voor staan na het lezen van deze gelijkenis.

Ik vat het kort samen

Ik ben vanavond met u door de teksten van Marcus en Mattheüs gegaan omdat Mattheüs van Marcus afhankelijk is. We hebben de wijzigingen in de tekst gezien en hebben niet alles besproken. Er valt gedetailleerd veel meer over te zeggen. Wim Weren heeft dat voorbeeldig gedaan in zijn artikel Israël en de kerk. Ik deel zijn conclusie dat de conclusie dat God de wijngaard weghaalt bij Israël en aan een ander volk geeft voorbarig is en desastreus heeft gewerkt inde geschiedenis van de kerk.

Vervolgens ben ik uitvoerig ingegaan op de sociaal historische exegese, op die exegeten die zich uitvoerig met de context in Jezus' tijd bemoeien, vanaf Dodd, via Jeremias en Hengel tot aan recente boeken als die van Herzog, Luise Schottroff en Tania Oldenhage. U zult gemerkt hebben dat ik daar diep van onder de indruk ben en dat het me helpt om vandaag de gelijkenis met nieuwe ogen te lezen.

Ik begon met de verschillende contexten van waaruit lezers de gelijkenis, lezen, vanuit Israëlische context, vanuit Palestijnse context en vanuit Nederlandse context. Daarbinnen heeft ieder weer een eigen context. Wanneer je de bijbel leest binnen de traditie van de Oltterterperkring zul je wellicht weer anders kijken dan wanneer je de bijbel leest binnen Sabeel Nederland. Daar moeten we niet treurig over zijn. Dat is een rijk landschap. We moeten pas terug worden als we vanuit onze verschillende contexten niet met elkaar in gesprek kunnen komen vanwege de heftige emoties die het lezen van e tekst oproept. In het voorbereiden materiaal zie ik mooie aanzetten om tot een én interreligieuze dialoog én tot een binnenkerkelijke dialoog over deze gelijkenis te komen.

Aan het slot van haar artikel wijst Tania Oldenhage op de versie van de gelijkenis in het Thomasevangelie. Een heel compact verhaal. Kaal vergeleken bij de andere evangelisten:

Thomasevangelie:

65.Een eerlijk man had een wijngaard. Hij vertrouwde die aan pachters toe om hem te bewerken en om van hen de opbrengst te ontvangen. Hij

stuurde zijn knecht zodat de pachters de opbrengst van de wijngaard aan hem zouden afdragen.

Zij pakten zijn knecht beet en sloegen hem.

Het scheelde niet veel of ze hadden hem gedood.

De knecht ging terug en zei het aan zijn heer.

De heer zei: wie weet kenden ze hen niet.

Hij stuurde een andere knecht,
de pachters sloegen ook die ander.

Toen stuurde de heer zijn zoon en zei:

Wie weet hebben zij ontzag voor mijn zoon.

Omdat de pachters wisten dat hij de erfgenaam van de wijngaard was,
grepen en doodden ze hem.

Wie er oor voor heeft, laat hij horen.

66. Jezus zei:

Laat mij de steen zien die de bouwlieden hebben afgekeurd.

Dat is de hoeksteen.

*Uit 'Het evangelie van Thomas', vertaald, ingeleid en van aantekeningen
voorzien door Riemer Roukema. Uit de serie Ad Fontes, Zoetermeer 2005, p.73.*

De NT-icus Crossan interpreteert dit verhaal als de geschiedenis van een geslaagde moord, een verzetsdaad. De pachters nemen het hun afgenomen erfdeel weer in bezit. Mooi zegt Oldenhage, maar dat laatste lezen we nergens. Het slot blijft open. Juist dat zegt Oldenhage geeft ons als hoorders de mogelijkheid om daarover met elkaar in gesprek te gaan. Dat vind ik wel een mooie slotopmerking voor nu.